

Nagy Pál

A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első felében

Bevezetés

A II. József halálától az 1848/49. évi szabadságharcig eltelt hat évtized sokáig „fehér folt” volt a magyarországi cigányok történetének kutatásában. A 19. század végén, az első „ciganológus triász” fénykorában a történeti tárgyú dolgozatokat publikáló szerzők szívesebben foglalkoztak a korábbi évszázadokkal.¹ A 19. század első feléről csupán Herrmann Antal tett közzé két dolgozatot, valamint Kovács János érintette ezt az időszakot a szegedi cigányokról írt tanulmányában.² A későbbi szerzők főként a zenészekről emlékeznek meg, szórványosan közölve néhány egyéb adatot is. A 20. század végének már modernebb szakirodalmi terméséből a Mezey-Tauber kettős, Szomszéd András és Soós István munkáit kell megemlítenem.³ Jómagam az 1998-ban megjelent könyvemben igyekeztem áttekintést nyújtani a 19. század első feléről, társadalomtör-

Történész, Miskolci Egyetem

- 1 A „ciganológus triászról” és a korabeli tudományosságról Lásd: PRÓNAI Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest-Kaposvár, 1995.
- 2 HERMANN Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia*, 1893/4-6. 94-107., HERMANN Antal: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III. 1893., KOVÁCS József: A cigányok Szegeden I. *Ethnographia*, 1895/3. 187-198., KOVÁCS József: A cigányok Szegeden II. *Ethnographia*, 1895/4. 280-288., KOVÁCS József: A cigányok Szegeden III. *Ethnographia*, 1895/5-6. 388-393.
- 3 MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. *Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus XXIII. Redigit: Commissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 1980. 211-233., SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: Szvirček Ferenc (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1987. 157-207., SOÓS István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. ELTE Középkori és Korai Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1994. 237-245.

téneti betéteket tartalmazó politikatörténeti fejezetekben.⁴ Hasonló, de jóval vázlatosabb áttekintést adott Tóth Péter 2006-ban,⁵ amit külön társadalomtörténeti fejezet szórványos adatai egészítenek ki. Évtized múltán ugyanezt ismételte meg, ezúttal is primordialiszt szemléletű, statikus magyarországi cigány történetet közölve, újabb eredmények nélkül.⁶ A szakirodalmi áttekintést Dupcsik Csaba összefoglaló munkája zárja, amelyben a szerző a 18. század végétől a dualizmusig terjedő időszaknak öt és negyed oldalt szánt a 362 oldalból, amit nem értek.⁷

A 19. század első fele jóval fontosabb a magyarországi cigányok történetében, mint ahogy az különféle kutatók mérsékelt érdeklődéséből tűnik. A társadalmi változások és az újabb csoportok beáramlása együttes hatásaként a cigányság differenciálódása felerősödött, s újfajta konfliktusok keletkeztek. Az oláh-cigányok számának növekedésével és újabb beás csoportok megjelenésével azokon a településeken is felborult az egyensúly, ahol cigányok és nemcigányok már régóta kölcsönös előnyökkel járó szimbiózisban éltek egymással. Korszakunkban olyan csoportok is megjelennek a forrásokban, amelyeket napjaink tudományossága nem ismer. A cigányok – ha mégoly csekély számban is – olyan társadalmi közegben, s olyan tevékenységekben is megtalálhatók, ahol eddig ismeretlenek voltak. A nemcigány társadalom meglepődve találkozott a cigány kultúra újabb árnyalataival, a közigazgatás pedig idegessé vált, amikor hiába próbálta újra és újra ellenőrzés alá vonni a meggyarapodott vándorcigány csoportokat, amelyeket sokszor nem is tudtak pontosan azonosítani.

Nem csak a befogadóknak, a közigazgatásnak, a hivatalnokoknak kellett új kihívásokkal szembenézni, hanem a cigányoknak is. Az elsősorban Moldva, Havasalföld és Erdély felől érkező újabb csoportoknak egy olyan társadalomba kellett beilleszkedni, amelyben egyre kiélezettebben merült fel a polgárosodás és a modernizáció szükségessége. A 18. század nagy kérdése az volt, hogyan állítható helyre a rendi társadalmon belül a 17 – 18. század fordulóján felborult egyensúly. A reformkorban fogalmazódott meg először az új kérdés: milyen módon lehet helyet szorítani a cigányoknak a polgárosuló társadalomban úgy, hogy ne kerüljenek a – korabeli szóhasználattal – „*polgárisodás*” peremére, s a „*polgári társaság*”, azaz a polgári társadalom hasznos tagjaivá válhassanak, ne pedig annak akadályává. Az 1820 – as években elkezdődött, s máig sem befejeződött polgárosodási folyamatban azóta többszörösére hatványozódott a probléma jelentősége, s az is világossá vált, hogy a cigányság a folyamat árnyoldalára került.⁸

4 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.

5 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006.

6 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. A magyarországi cigányság társadalomtörténete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret tanításához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 128-294.

7 DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

8 A befejezetlen és megrekedt polgárosodásról Lásd: GERŐ András: *Magyar polgárosodás*. East-European Non-Fiction. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1993., SZELÉNYI Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

GALÉRIA

A cigányság magyarországi társadalomban elfoglalt helyének megváltozása a forrásokban is tükröződik. A 19. század első felében megnövekszik azoknak a forrástípusoknak a száma, amelyek lehetővé teszik a cigány közösségek belső életének, s a cigány emberek mentalitásának, életmódjának vizsgálatát. A középkori és koraújkori kútfőkhöz képest most jóval könnyebb az iratok értelmezése, ám a 19. század eleji források bizonyos típusainál is több olyan adattal kerülünk szembe, amiről nem lehet határozottan eldönteni, van-e köze a cigányokhoz. Azok a cigány emberek, akik a 18. század utolsó harmadában születtek, nevelőszülőkhöz kerültek, s többé nem jutottak vissza eredeti közösségükbe, most jelennek meg a forrásokban. Sokan közülük egész addigi életüket a cigányságból kiszakadva élték le, s a sehová sem tartozás társadalmi szindrómáit viselték magukon. Hovatartozásuk felől nem csak önmaguk teljesen bizonytalanok, hanem a közigazgatás szereplői, törvényszéki és egyéb hivatalnokok is. A forrásokban gyakorta találkozunk olyan személyekkel, akiknek a nevéből és az életkörülményeiből arra vélünk következtetni, hogy cigány családban születtek, de a forrás nem mondja őket cigánynak.⁹

Az identifikáció relativitása és a forráskritikai dilemmák hátterében az a társadalomtörténeti folyamat áll, ami a Kárpát-medence cigány népességének átrendeződéseivel és a társadalomszerkezet változásaival összefüggésben abba az irányba haladt, ami cigányok és nyomorúságra jutott nem cigányok alsókasztosodásához és putri telepekre húzódásához vezetett. A hazai szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre,¹⁰ de jóval hamarabb kezdődött és már a 19. század első felében is zajlott. Az alsó kaszt né-

9 Több magyarországi levéltárban is vannak olyan irategyüttesek e korszakból, amelyek nincsenek önálló fondként felvéve a fondjegyzékekbe, s a raktári jegyzékekből, illetve az iratcsomók címéből sem derül ki, hogy cigányokra vonatkozó forrásokat rejtenek.

10 MADARASSY László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53-57.

pesség kialakulásának két alapvető forrása az újabb cigányok magyarországi megjelenése és a paraszti életformából kiszoruló nem cigányok „elcigányosodása” volt, s a két komponens a szegregátumokban találkozott.¹¹ Ladányi és Szelényi ennek később felerősödő, csenyétei változatát írták le és kidolgozták az értelmezésének elméleti alapjait is.¹² Párhuzamosan zajlott egy ellenkező folyamat is, amelyben cigány családok polgárosultak, életükben a földrajzi mobilitáshoz felerősödő társadalmi és vertikális mobilitás társult, ennek köszönhetően felemelkedtek, ez pedig néhány generáció alatt elvezetett oda, hogy már nem számítottak cigánynak. Főként muzsikus családokban éppen a 18. század végén, vagy a 19. század elején születettek pozícióinak változása indítja el az intergenerációs mobilitást.¹³

Ebben az írásban nem lehet feladatomban a kettős társadalmi mozgás részletes elemzése és nem keresek kimerítő válaszokat a ki a cigány? probléma korszakspecifikus aspektusaira sem. Nem tekintem a vizsgált időszak cigány népességét kizárólagossággal sem társadalmi kategóriának, sem kulturális csoportnak, hanem ahogy azt egy korábbi írásomban kifejtettem, a kettős meghatározottság ambivalenciáit tartom fontosnak. Cigánynak lenni: társadalmi állapot és etnikai hovatartozás kettőssége.¹⁴ Ez azonban nem jelenti az involucionista és evolucionista megközelítés kettősségét, mert önmagában sem a cigány közösségek belső öntörvényűsége, sem az asszimiláció nem ad kielégítő magyarázatot.¹⁵ „A cigány” a történeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges, ami megkerülhetetlenül magában foglalja a strukturalista-konstruktivista módszertant is. A magyarországi cigányok összességének története nem jellemezhető egyetlen identitáskonstrukcióval, nem szorítható bele kizárólagossággal egyetlen elméletbe, a lehetséges megközelítéseket attól függően alkalmazhatjuk, hogy melyik korszakot kutatjuk, milyen nagyságrendű csoportot vizsgálunk. A cigányok története az állandóság és változás, alkalmazkodás és elutasítás, lesüllyedés és felemelkedés, asszimilálódás és nem cigányok asszimilálása sajátos együttmozgásának szabálytalanságaiból álló hullámmozgás.

A továbbiakban a tanulmányom címében meghatározott téma vizsgálata arra az egyszerű definícióra épül, hogy cigányok azok, akiket a forrásokban annak neveznek. Ebből kiindulva azt keresem, hogy cigányok milyen helyzetekben, milyen tevékenységekben, milyen életmódváltozatokban jelennek meg a hosszú 19. század első felében, kifejezet-

- 11 Példaként említem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó „cigányok” sanyarú helyzetével foglalkozott. NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011. 167-168. (72. számú közlés).
- 12 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- 13 A mobilitás fogalmáról és változatairól Lásd: GIDDENS, Anthony: *Társadalmi mobilitás*. Osiris Kiadó, Budapest 1997., TARDOS Róbert: Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 1995/4. 73-80.
- 14 NAGY Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 53-134.
- 15 Az involucionista és evolucionista értelmezésről Lásd: LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái... I. m.* 163.

ten a lakhatással összefüggésben. Mivel a 19. századról szóló történeti szakirodalom nem vesz tudomást cigányokról, a cigányokról szóló szakirodalom pedig ennek az időszaknak a lakhatási körülményeivel célzatosan nem foglalkozik, saját korábbi munkáimra, valamint forráskiadványokra támaszkodom, újabb kutatásaim eredményeivel kiegészítve.

A lakhatás az országgyűlési tervezetekben

Az 1791. évi 67. tc. értelmében a reformmunkálatok kidolgozására kiküldött országgyűlési bizottságok feladatai közé tartozott a cigányügy rendezése is. Az 1792/93. évi magyarországi országgyűlésen a politikai-közigazgatási bizottság (*deputatio publico-politica*) foglalkozott a cigányok helyzetével, illetve ezen belül valamiféle „cigányügyi albizottság”. A következő országgyűlésre kellett beterjeszteniük javaslataikat.¹⁶ 1792-ben¹⁷ a bizottságok érdemi ülésének megkezdése előtt egy előzetes tervezetet terjesztettek a tagok elé. A cigányügyi bizottságban Fáy Pál, Torna vármegye alispánja és egyik országgyűlési követe készítette el a projectumot.¹⁸ Fáy a lakhatásra vonatkozóan a korszak értékrendjére és a civilizatorikus politikára jellemző alapgondolatot fogalmazta meg: A civilizált életmód elengedhetetlen feltétele, hogy a cigányok házakban lakjanak. Nála is felvetődik a 18. század közepe óta folytonosan visszaköszönő dilemma: a cigányokat a települések szélén egy helyre, vagy a települések belsejébe elszórtan telepítsék-e le. Az utóbbi mellett foglal állást. Fáy hitt abban az – elsősorban II. József korában népszerű – elképzelésben, hogy a pozitív minták nevelő hatása gyorsíthatja a cigányok életmódváltását, ami József 1783-as rendeletének 31. pontjában is szerepelt.¹⁹

Ezt követően harminc esztendőtt kellett várni, míg a *sistematicum operatum*-ok ismét az országgyűlés elé kerültek.²⁰ Az 1825/27. évi országgyűlésen újabb előterjesztést és törvényjavaslatot dolgoztak ki, de a lakhatás kérdésével érdemlegesen nem foglalkoztak.²¹ A cigányok kedvezőtlen helyzetét azzal magyarázták, hogy veleszületett természetes szabadságszeretetüknél fogva elutasítják a kötöttség minden formáját. A projectumhoz csatolt négy törvényjavaslat egyike arra vonatkozott, hogy a cigányokat állandó letelepültségre kell szorítani. További vitára az 1832/36. évi országgyűlésen került volna sor, ám ez nem történt meg. Amikor 1832-ben a törvényhatóságok véleményezték az országos rendszeres munkákat, az 1825/27. évi javaslatokat kapták meg,

16 A bizottságok munkájáról Lásd: MÁLYUSZ Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Budapest, 1923., MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1926.

17 MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság... I. m. 222. téved, amikor úgy véli, hogy az 1792/93. évi országgyűlésen nem foglalkoztak a rendszeres bizottsági munkálatokkal.

18 Feldolgozása: Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására... I. m.

19 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története*... I. m. 259.

20 A munkálatokat elhalasztó 1805:8. és 1808:10. tc.-ről Lásd: MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság... I. m. 222.

21 *Opus Excelsae Deputacionis Regulationis in Publico-Politicis quoad objecta Articulo 67. anni 1791. renicolarter sibi delata elaboratum*. Tomus II. Posonii, 1826. XIX. sz. melléklete: Projectum regulationis Zingarorum. A tervezet megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára N 117. Vegyes Könyvek 220. k.

GALÉRIA

előrelépés nem történt.²² A vármegyék az országgyűlési tárgyak véleményezésekor a cigányokra vonatkozó javaslatokkal nem törődtek, Borsodban fűztek néhány észrevételt a korábbi javaslatokhoz, hogy a cigányok előtt nyitva kell hagyni a földművessé vagy mesteremberré válás útját.²³

A Magyarországtól elválasztott, kormányzóságként megszervezett Erdélyben az 1791: 64. tc. alapján jöttek létre a rendszeres bizottságok. Ott is a *deputatio publicopolitica* foglalkozott a cigányokkal, amely 1794-re dolgozta ki az erdélyi országgyűlés elé terjesztendő operátumát.²⁴ A hangsúlyt a letelepítésre helyezték és arra a társadalomszervező célkitűzésre, hogy a cigányok munkaerejét gazdaságosan osszák el a főkormányzóság területén, valamint a cigányok és nemcigányok értékrendjét hasonítsák. Az erdélyi bizottság azt javasolta, a földesurakat és a községeket figyelmeztessék, hogy ne akadályozzák a cigányok letelepítését. A cigányoknak engedjék meg, hogy a falvakban a házak sorában építsenek maguknak házat. A cigányokat azzal akarták letelepedésre inspirálni, hogy a már lakóhellyel rendelkezőknek három évi adómentességet adnak.

Legközelebb az 1842/43. évi országgyűlés bizottsági munkálataiban kerültek elő a lakhatást is érintő kérdések.²⁵ Javasolták kötelezővé tenni a cigányoknak, hogy egy

22 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 317-318.

23 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 501./e. 121. k. 1517-1518 p.

24 *Opinio de domiciliacione et regulatione zingarorum*. Közreadva: HERMANN Antal: *Dokumente zur Gesichte der Zigeuner...* I. m., Herrmann közleménye alapján ismerteti a munkálatokat DÉRY Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben a cigányügy mai állásáról tekintettel múltjára és jövőjére*. Légrády estvérek Könyvnyomdája, Budapest, 1908.

25 A „*Czigányok megtelepítése*” című tervezetet közzétette HERMANN Antal: *A cigányok megtelepítéséről...* I. m.

éven belül telepedjenek le, vagy végképp költözzenek ki Erdélyből. Ezzel együtt azt akarták elérni, hogy az erdélyi földesuraknak ne legyen módja cigányokat az országos rendelkezésektől függetlenül szolgálatukba fogadni. Az Erdélybe bevándorló cigányok spontán befogadásának ugyanis az volt a leggyakoribb módja, hogy a földesurak olcsó napszámért vagy taxafizetés ellenében oltalmuk alá vettek egy-egy csoportot. Az így kialakult állapotot nevezték az 1842/43. évi munkálatokban „*ideiglenesen megállandósított*”-nak.²⁶ Az erdélyi országgyűlési bizottság azt javasolta, hogy az ilyen cigányok csak akkor költözhessenek tovább, ha az tényleg új állandó lakóhelyre történik és ne a földesurak, hanem a közigazgatási szervek dönthessenek róla.

A speciális kategóriába tartozó, megtelepedett aranyásókra külön is kitértek és ott is érintették a lakhatást. A megtelepedettség (*domiciliati*) ebben az esetben azt jelentette, hogy az aranyosók egy része állandó helyet választott magának, ott lakott sátrakban és ugyanoda tért vissza, ahonnan tevékenysége folytatására elindult. Azt javasolták, a községek és a földesurak engedjék meg a közlegelők és a nem tilalmas erdők használatát a letelepült aranyász cigányoknak, s adjanak segítséget házaik felépítéséhez is, így szűnt volna meg a ház civilizációs deficitként értelmezett hiánya. A nem letelepült aranyásokra a javaslat nem vonatkozott.

A lakhatás a kormányzati rendeletekben

A Magyar Királyi Helytartótanács és az Erdélyi Főkormányzóság rendeletei, az országgyűlési tervezetekhez hasonlóan, az állandó letelepedettség elérését helyezték előtérbe, valamint azt a társadalomszervező célkitűzést, hogy a cigányok hasznos állampolgárok legyenek. A bécsi udvar számára elsődleges szempont volt, hogy megakadályozzák cigányok beáramlását Magyarországról a Habsburg Birodalom örökös tartományaiba. A gazdaságilag fejlettebb örökös tartományokban a cigányok helyzete rendezett volt, hasonló a velük azonos társadalmi pozícióban lévő nemicigányokéhoz.²⁷ Nem sikerült maradéktalanul elérni, hogy a cigányok egyáltalán ne menjenek az örökös tartományokba, ezért mozgásukat igyekeztek minél jobban korlátozni. Egy 1842-ben kiadott rendeletből az derül ki, hogy a cigányok rendszeresen megjelentek Morvaországban és Sziléziának a Habsburg uralom alá tartozó részén. Az 1790-es évek és az 1840-es évek közötti rendeletekben differenciáltan kezelték a vándorlás kérdését, azoknak, akiknek valóban a létfenntartása függött a piackereső, vándorló munkavégzéstől, megengedték a szabad mozgást. Kivételt tettek pl. az aranyosókkal, a kolompár fémművesekkel (*fabri aerarii kolompar*) pecsétvésőkkel (*sigillorum excusores*). Azok közül, akiknek keze munkájukból bizonytalan volt a megélhetése, az ország más nemzetiségű lakosaihoz hasonló módon a törvényeknek megfelelően vándorolhattak, akik kereskedelmi jövedelem megszerzéséért tették. A vándorlásra a rendeletek értelmében azoknak volt lehetősége, akiknek volt állandó lakóhelye és telekhez

26 Ez, valamint a korszakban használt egyéb meghatározások bizonyítják, hogy a letelepedettségre vonatkozó kategorizálást nem az 1893-as összeírás előkészítésekor találták ki, hanem történelmileg jött létre. Az 1893-ban használt három kategória már korábban is létezett, eltérő kifejezésekkel.

27 A magyarországi és erdélyi rendeletek részletes tárgyalása: NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 334-350.

voltak kötve, de helyben nem tudták eltartani magukat. Cigányoknak viszont mesterségük (*artis*) gyakorlása vagy kétkezi munkavégzés (*manualium operum*) céljából nem lehetett útlevelet adni, az említett kivételektől eltekintve. A vándorlás minden más formáját tiltották, ami „bizonyos és állandó életmód nélkül kóborló” és „becsületes élelemkeresés nélkül kóborló”. Nem csak a cigányoknak, hanem minden csavargónak (*vagabundis*), gyanús egyéneknek (*suspectis*), vagy ismeretlen embereknek (*ignotis hominibus*), ők nem kaphattak útlevelet semmilyen indokkal. Tilalmazták a faluzás és a koldulás (*mendicatio*) minden olyan formáját is, ami nem a jóváhagyott munkavégzés céljából, illetve nem tényleges testi nyomorúság miatt történik.

Az életmód a központi kormányzat szemében identifikáló és osztályhelyzetet meghatározó kritérium volt. A marginális csoportok helyzetét szabályozó rendeletben, 1794-ben kimondták, hogy azokat pedig, akik földet művelnek, vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, állandó lakóhelyre letelepedtek, vagy készülnek letelepedni (*qui seu rei agrariae cultura, seu alio stabil honesto vitae genere assumpto, stabilem sedem jam fixerunt, aut fixuri sunt*), a járási esküdtek a cigányok száma közül vegyék ki és nyilvánosan a többi lakosok előtt hirdessék ki, hogy ezek az ország tisztességes lakosainak osztályába tartoznak, s ezeknek meg van engedve mindaz, ami a többi lakosnak, a szabad költözés is a törvénynek megfelelően.²⁸

Szorosabban a lakhatásra vonatkozóan 1792-ben előírták, hogy a cigányok kizárólag a települések belterületén lakhatnak. 1794-ben pedig úgy rendelkeztek, hogy minden községben az esküdtek ügyeljenek a házépítésre, ha ez közös költségen történik, akkor a cigányokat a házatlan zsellérek közé számítsák. Az állandó lakóhely és a házban lakás módja meghatározta a társadalom alatti állapotból az alsó osztályba kerülés módját, a rendi társadalomba történő beilleszkedést.

Az Erdélyi Főkormányzók az 1790-es években támogatta a rendeknek azt a törekvését, hogy közbenső rendeletek nélkül, törvényhozás útján rendezzék a cigányok helyzetét. 1796-ban véleményt kértek a törvényhatóságoktól a cigányok végleges megtelepítésének lehetőségeiről (Magyarországon II. József idején történt hasonló). Ezt követően az országgyűlési bizottság 1794-es projectumát figyelmen kívül hagyták. A lényegi kérdésekben a kormányzat és a törvényhozás álláspontjai szétváltak és többé nem is találkoztak össze. 1805-ben a Gubernium felterjesztett az uralkodóhoz egy terjedelmes tervezetet. Tehetetlenségüket mutatja, hogy azokat a cigányokat, akik előírt határidőn belül nem telepednek le, a szamosújvári börtönbe akarták zárni. Az egyiptomi, másként lepedős cigányok letelepítését lehetetlennek látták, őket ki akarták utasítani Erdélyből. Az uralkodó 1810-ben egy rendelettel válaszolt a Főkormányzóságnak. Elutasította a cigányok bebörtönzését, helyette azt rendelte el, hogy adják őket katonának. Akik katonáskodásra nem alkalmasak, küldjék közmunkára, gyermekeikről a munkavégzés ideje alatt az illetékes törvényhatóságok gondoskodjanak. Ezzel az erdélyi regulációs politika megfeneklett, rendeleti úton semmilyen kérdésben megoldás nem született.

²⁸ A társadalmi pozíció életmódváltással járó változásának borsodi példája: NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 102. (37. számú közlés).

A lakhatás törvényhatósági szabályozása

A 19. század első felében nem volt olyan törvényhatóság, amelyik a területén élő cigányok helyzetét megoldottnak mondhatta volna. A letelepült, munkamegosztásban helyet találó cigányok nem okoztak megoldhatatlan problémát, de a megnövekedett számú vándorcigányokkal napról napra meggyűlt a baja a vármegyéknek. Különösen azokkal, akik nem értettek mesterségekhez, nem kínálhattak hasznos szolgáltatásokat, eseti munkavállalásból, a törvényesség határát súroló vagy éppenséggel átlépő tevékenységekből tartották fenn magukat. Mivel az országgyűlési tervezetekből sem Magyarországon, sem Erdélyben nem lett országos hatályú, átfogó törvény, a cigányokkal szembeni bánásmódot a szabályrendeletek határozták meg a törvényhatóságok területén.²⁹

A helyhatósági szabályrendeletek a rendezés általános feltételeivel és a konfliktusok társadalmi okaival nem foglalkoztak. A sokszor áldatlanná vált állapot közvetlen okának a cigányok kóborlását tartották, következésképpen az ezzel összefüggő kérdéseket próbálták szabályozni. Leginkább a lótartással, lókereskedéssel, a vásárok látogatásával, az útlevelek kiadásával, az érvényes okmányokkal nem rendelkező cigányok kiutasításával törődtek, s igyekeztek elejét venni a törvénytelenéseknek. A cigányok lakhatását közvetlenül nem szabályozták, nem befolyásolták, legfeljebb közvetve, ha akadályozták a mozgásukat, vagy kitoloncolták őket a vármegye területéről.

Bereg vármegye nemesi közgyűlése 1797. január 16 – án átfogó rendelettel igyekezett szabályozni szinte valamennyi helyi problémát, a lakhatást is.³⁰ Bereg vármegye kebelén belül valamennyi cigány tartozik visszatérni állandó lakóhelyére (*fixa domicilia*), a földalatti házacskáikat (*domuncula subterranea*) lerombolni és felégetni, a sátrakat (*tentoria*) lebontani és paraszti módon új házakat építeni (*modo item rusticano restructa*). A már állandó lakóhellyel bírókat buzdítsák és sürgessék mezei munkák (*ad rus colendum et labores*) végzésére.

Cigányok a helyi társadalomban, a lakhatás módozatai

A Habsburg és a Török Birodalom közötti karlócai (1699) és pozsareváci (1718), különösen pedig a belgrádi (1739) békét követően, a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence közötti népmozgások részeként fokozatosan erősödött a cigány népesség migrációja is³¹. A 18. század első harmadától figyelhető meg Erdélyben és Magyarországon az átrendeződő népességben a cigányság gyarapodása és arányának növekedése, egyre erősödő jelenléte a falvakban, a mezővárosokban, az átalakuló és megerősödő uradalmakban. Ezzel

29 A helyi statútumok részletes tárgyalása: NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 355-385.

30 KOLOSVÁRY Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. századból.* Monumenta Hungariae juridico-historica. II/1. Budapest, 1890. 498-499.

31 A 18-19. századi migráció tendenciáinak és okainak áttekintése: NAGY Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról.* Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar – Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő, 2009. 5-12.

GALÉRIA

párhuzamosan több évtizeden át tartó letelepedési folyamat ment végbe. A 18. század derekától jelentek meg a dominánsan muzsikus és kovácsmesterségből, valamint a parasztgazdaság és a falu kiszolgálásából élő, a paraszti alsó rétegekkel sok hasonló pozíció- és státuszjegyet mutató ún. kárpáti cigányok mellett a teknővájó és kolompár cigányok. Napjaink szakirodalmába, illetve oláh cigány néven ismeri ezeket a csoportokat.

A migráció a román fejedelemségek és Erdély között kétirányú volt, Erdély és Magyarország között döntően délről észak felé irányult. A Temesi Bánság területén létrejött Krassó (1880-tól Krassó-Szörény), Temes és Torontál vármegyék területén található uradalmakban és községekben a 18. század második felében népes, ám más etnikai csoportokhoz képest arányában nem nagy cigány közösségek jöttek létre. A nagykövéri uradalom Temes és Krassó vármegyében fekvő falvaiban 1808-ban a 20 ezer főnyi népességből 18 ezer volt román, 1700 német és 230 cigány.³² Az 1780-as évek végétől, különösen a török háborúk lezárultával az Erdélyből Magyarországra irányuló migráció még erősebb lett. A kortársak ennek okát azzal magyarázták, hogy a cigányok nem akarnak megtelepedni. Miskolczy Ambrus idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz:³³ „A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havaselnén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbben jó időben visszatérnek. [...] Végül ez a csökkenés még részben

32 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E. 156. Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 236. No. 001. Fasc. 234. No. 023.

33 MISKOLCZY Ambrus – VARGA E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorságban*. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2013. 105.

azzal is magyarázható, hogy az újparasztok a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem tovább *mentek*.”

Az erdélyi országgyűlések rendszeres bizottsági munkálataiból azonban kiderül, hogy a megtelepedésben a gazdasági feltételek voltak a döntőek. A 18. század végére Erdély cigánysága túlnépesedett. A mesterséggel rendelkezők nem találtak megélhetést, mert a régebben ott élők már elfoglalták azokat a pozíciókat, amelyek a fémművességben, a zenélésben, egyéb szolgáltatásokban és a kincstár által támogatott speciális munkákban adódtak. A cigányok között a 18. század második felében egyre nagyobb lett a száma azoknak, akik semmilyen mesterséghez sem értettek, ők a nemesi birtokokon és a parasztnál remélhettek valamelyes munkavállalási lehetőséget, ám ez sem volt bővíthető. Erdélyben fejletlen volt az ipar és kevés a művelhető földterület. Az erdélyi országgyűlési bizottságban már az 1790-es években megfogalmazódott, hogy a falvak ipari termékekkel való ellátatlansága miatt a mesterséghez értő cigányokat egyfajta kézműves pótosztályként próbálják hasznossá tenni. A cigányok mezőgazdasági munkára kényszerítését nem látták járható útnak, egyébként sem lenne rá lehetőség, mondja a projectum, még akkor sem, ha a cigányok maguk akarnának földet művelni, mert a szántó és a rét a többi lakosnak sem elég.³⁴

A Habsburg kormányzat a bevándorlás és a kivándorlás szabályozásakor a migráció kétféle alapformáját különböztette meg. Az egyik a Habsburg birodalomból külső országba történő kiköltözés, erről rendszeres jegyzékeket kellett vezetni. A másik a Habsburg birodalmon belüli vándorlás, amiről nem kellett nyilvántartásokat vezetni. Utóbbi vándorlási formát nevezték „élelemkeresőnek”. Gyakori, a 18. század végétől megnövekedett számú népességet érintő módja volt ennek az időszakos munkavállalás. Az Erdélyi Főkormányzóságból Magyarországra ilyen céllal átjövő cigányok számát megbecsülni sem tudjuk, a helyi közigazgatás és az államhatalom sem tudta megfelelően kezelni a jelenséget. Az ilyen jellegű migráció nem volt a cigányokra jellemző speciális megélhetési stratégia. A megélhetési módoknak és a munkavégzésnek abban a rendszerében értelmezhető, amit az etnográfiaiban vándormunkának neveznek.³⁵ A cigányok lakhatási formái ugyanúgy összekapcsolódtak a munkavégzéssel, mint az aratómunkások és a különféle idényjellegű napszámosmunkák, átaljászmunkák és egyéb részesmunkák esetében.

A folyamatos és tömeges migráció következtében mind Erdélyben, mind Magyarországon egymás mellett éltek régóta egy helyben élő, erősebben beilleszkedett cigányok és olyanok, akik csak rövid ideje érkeztek egy adott helyre. Erdélyből, mai szóhasználattal élve, a kevésbé kvalifikált cigány munkaerő ment Magyarországra, ám ott sem volt sokkal könnyebb a helyzete, mint Erdélyben. Az állam nem teremtette meg a rendezés egységes feltételeit, a földesurak pedig korlátozott mértékben fogadhattak be cigányokat, ha szükségük volt munkaerőre vagy speciális megoldásokkal növelni akarták a bevételeiket. Ezt azonban oly módon tudták kifizetődően és rugalmasan tenni, ami ellentétes volt a rendeletek szándékaival. Ellentmondásos helyzet jött létre Erdélyben és Magyarországon is.

Az 1804 és 1847 közötti népszámlálásokat (*conscriptio popularis ignobilium*) feldolgozó Thirring Gusztáv kutatásaiból³⁶ tudjuk, hogy az 1802:2. tc. után Magyarországon azt

34 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 322.

35 Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet, „vándormunkás, idénymunkás” szócikk. Internetes változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-1169.html> (Letöltés ideje: 2017. december 20.)

36 THIRRING Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében*. Értekezések a társas-

tekintették országlakosnak, aki már tíz év óta az országban élt, „vagy akinek bizonyos határozott kereset s foglalkozása van”. Aki nem élt tíz éve az országban, az idegenek közé sorolták. Az idegenek között is különbséget tettek attól függően, hogy valaki csak rövidebb ideje tartózkodik az országban (*commorans*), vagy letelepedett (*domiciliati*). Utóbbiaknál az volt a kritérium, hogy olyan foglalkozásuk legyen, ami az országban való végleges maradás szándékát mutatja. A cigányok ebből a szempontból egyfelől sokfélék voltak, másfelől jelentős részük a népesség legbizonytalanabb helyzetű részéhez tartozott mind munka, mind lakhely tekintetében.

Pécsen 1837-ben kilenc, 1846-ban hat cigány családot írtak össze.³⁷ Az alábbi táblázat a letelepedésük évére vonatkozó rovatok alapján tesz összehasonlítást.

1837				1846			
Név	Életkor	Letelepedés éve	Mesterség	Név	Életkor	Letelepedés éve	Mesterség
Horváth József	26	másfél éve	muzsikus és napszámos	Balás Mihály	45	1842	muzsikus
Kárász Ferenc	49	30 éve	muzsikus	Illés Rózsa özvegy	49	1819	a 16 éves fia muzsikus
Kárász József	60	30 éve	muzsikus és napszámos	Kárász József	69	1806	muzsikus
Kováts András	55	20 éve	muzsikus és napszámos	Kováts András	25	helyben született	muzsikus
Sztani Ádám	60	pécsi születés	muzsikus és napszámos	Sárközi József	56	1801	muzsikus
Tóth Albert	23	8 éve	muzsikus	Sárközi Márton	51	1795	muzsikus
Tóth Ferenc	44	8 éve	muzsikus	-	-	-	-
Farkas Pál	33	4 éve	muzsikus	-	-	-	-

Számításba kell vennünk, hogy esetleg egyik évben sem hajtották végre teljes pontossággal az összeírást. Az 1837-ben összeírtak közül néhányan már meghalhattak, néhány esetben velük rokon család vagy a gyermekük lehet a helyükön. Két-három család 1837 és 1846 között elköltözött, egy pedig biztosan beköltözött. 1846-ban hárman vannak, akik a korábbi összeírásban nem szerepelnek, pedig a letelepedésük ideje szerint ott kellett volna lenniük. Csak egyetlen olyan családfő van, akiről kétséget kizáróan megállapítható, hogy tartósan Pécsen maradt, 1846-ban már 39 éve, hogy Pécsen él. Összességében úgy tűnik, hogy a családok egy része időnként lecserélődött.

Veszprém vármegye cigánysága 1837. évi összeírásának járasonkénti összesítése maradt fenn.³⁸ Ebben a járásokra vonatkozó általános megállapítást tettek a letelepedés idejéről. Ebből arra lehet következtetni, hogy a családok jelentős része helybeli, illetve legalább tíz éve vagy még régebben itt élt. Lakhatásra vonatkozó adatokat az

dalmi tudományok köréből XII. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1903.

37 A két összeírás kiadva: NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 154., 165. (57. és 68. számú közlés).

38 NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 155-157.

összeírás nem tartalmaz, a foglalkozásokból és az egykorú más forrásokból az látszik, hogy a cigányok tartósan a falusi társadalom legalsó rétegébe tartoztak.

A 19. század első felében jóval többféle szituációban találhatunk cigányokat, mint ahogy az a törvényhozási és rendeleti törekvésekből tűnik. A lakhatásról pedig nem beszélhetünk csak hatósági problémaként. Más-más helyzetekben, más-más tevékenységekben jelennek meg cigányok, más-más ambíciókkal és eltérő lehetőségekkel. Letelepültségről és vándorlásról, iskolázásról és iskolázatlanságról, a cigány nyelvet nem is beszélő cigányokról, csak cigányul beszélő cigány gyermekekről hallunk. A Nógrád vármegyei Verőcéről 1827-ben készült leírás szerint az ottani cigányok nem laknak sátorban vagy putriban, hanem „*tsínos házban*”. Nem élnek csak kovácsolásból vagy muzsikálásból, inkább szőlőmunkások, napszámosok a téglaházban, kőbányába, erdőre járnak dolgozni és egyáltalán nem koldul közülük senki, „*minnyáján nem tsak dolgos, 's tsendes jó viseletű emberek, hanem jó keresztyények is*”. Pakson 1841-ben a cigány gyermekek az iskolából nem maradnak el. A Sopron megyei Horpácsról 1854-ből ismerjük meg Torzsoki Jánost, „*ki csendes, szelíd, becsületes, igen ügyes, tiszta házban lakó, különféle munkát [...] értő, magyarul s németül egyaránt beszélő mesterember volt.*” Gyermeketelen lévén, két parasztfút fogadott örökbe, akiket iskoláztatott és tisztesen nevelt.³⁹

A lakhatási körülmények többféle, egymással összefüggő viszonyításban vizsgálhatók. A cigányok körülményeit alapvetően meghatározó feltételrendszer legfontosabb eleme, hogy letelepedettek-e vagy vándorlók, ez volt a korszak cigánypolitikájának elsődleges szempontja is. A vándorlók és letelepedettek kategóriáján belül az életmód többféle változata mutatható ki, attól függően, hogy cigányok milyen társadalmi pozíciókat foglalnak el és hogyan rétegződnek. Emellett a területi egyenlőtlenségek, valamint a vidéki és városi csoportok közötti különbségek is felerősödtek. A cigány népesség jelentős része kétségtelenül a kirekesztődés valamely állapotában élt, de ezzel szemben ott állnak az integrálódás formái is. A magyarországi társadalom szerkezetében elfoglalt pozíciók pedig a társadalom-alattiságtól az alsó társadalomba való beilleszkedettségen át a polgári középosztály pereméig terjednek. Ha kevés számban is, de tisztviselővé, tanárrá, lelkeszé lett cigányokkal is számolnunk kell, s az övékéhez hasonló volt a helyzete a muzsikus cigányok felső rétegének is.⁴⁰ Utóbbiak a 19. század közepén már olyan erősen differenciálódtak, hogy a polgári életet élő, világot járó neves zenekarok és a gatyás, faluszélen rossz házban élő, alkalmilag muzsikáló cigányok között áthidalhatatlan távolság volt. Szegeden a 19. század derekára a városi muzsikus családok egy része polgárosodott és integrálódott, már nem fogadta el, hogy cigánynak tartsák.⁴¹ Ahogy differenciálódott a cigány népesség társadalmi helyzete és életmódja, úgy differenciálódtak a lakhatási viszonyai is.

Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat négy csoportba sorolták: kincstári aranymosó cigányok, kincstári fiskális cigányok, magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok. Az akkori tervezetben nincs szó arról, hogy egy-egy kategóriában milyen lakhatási formák jellemzőek. Az 1842/43. évi tervezet részletesebben

39 LANDAUER Attila: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan, Budapest, 2016. (14., 19., 29. számú szövegekölés)

40 Uo. (61., 77., 102., 159. számú szövegekölés)

41 KOVÁCS József: *A cigányok Szegeden I... I. m.*, KOVÁCS József: *A cigányok Szegeden II... I. m.*, KOVÁCS József: *A cigányok Szegeden III... I. m. passim.*

leírja a tagolódást,⁴² a lakhatásra vonatkozó adatok pedig kiegészíthetők más forrásokból. Jogi helyzet, foglalkozási megoszlás és életmód alapján nyolc kategóriát mutattak ki:

1. Letelepedett, a falvakban és a városokban mesteremberként élő, „*rendes életmódot*” folytató cigányok. A rendes életmód házakban lakást jelent, ha a ház esetleg szegényes is. Kolozsváron pl. ekkoriban a város több részén éltek cigányok a hóstáti népségben, egy részük a Hídelvén házakban, más részük a Cigánysor nevű terület utcáiban szintén házakban, megint mások pedig a Külső-Farkas utca környékén (a keleti hóstát a városfalon kívül) a vályogvető gödröknél hurubákban, azaz földkunyhókban.⁴³
2. Csekély számban ugyancsak letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigány jobbágyok. Az úrbéressé válás az integrálódás egyik stratégiája volt, házban lakást jelentett. Főként azok a családok tartoztak ide, amelyek már régebb óta, hosszabb időn át éltek ugyanazon a helyen. Az 1785. évi úrbéri összeírások szerint jobbágytelekkel rendelkező cigányok éltek pl. Háromszékben Kálnokon, Nyujtódon.⁴⁴
3. Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédként „*határozott életmódot*” folytató cigányok. Ebben az esetben a leggyakoribb, hogy a cselédházakban laktak a cigányok is, de előfordult, hogy egy ideig sátorban. Nem csak a lakhatás, hanem a társadalmi viszonyok miatt is fontos, de nem kutatott kérdés, hogy a cselédvilágban volt-e különülés és érintkezés cigányok és nemcigányok között és ennek volt-e szerepe később a cigánytelepek kialakulásában.
4. A kincstár védelme alatt álló aranyász (aranyásó) cigányok, akik a folyók partjain mosott aranyat „*egy részit Taxa megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni*”. Korabeli megnevezésük a *kamara aranyász cigánnya*. Az aranyászok a cigányok között tekintélyes státuszcsoporthoz számítottak, a bányásztársadalomnak viszont a legalján álltak. Tekintélyt adó foglalkozásuk ellenére szegények voltak, sokszor éheztek, gyakoriak voltak egymással vagy a paraszttal a konfliktusaik. A folyókból aranyat mosó cigányok, mivel mozogtak, tavasztól ősziig sátorban vagy kunyhóban laktak, télen pedig hevenyészett lakhelyeken húzták meg magukat. A hegyekben aranyat bányászó cigányoknak a bányászkolóniákhoz hasonló telepeik alakultak ki, amelyekről nincsenek kutatási eredmények. A 18. században Oravicabányára telepített aranybányász cigányok pl. az *Ogás* negyedben laktak, elkülönülve a szintén 18.

42 NAGY Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 44-45.

43 A kolozsvári cigányokról Lásd: Kiss András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990/7. 888-896., NAGY Pál: Kolozsvár cigány népessége II. József korában. <https://erdelyikronika.net/2017/11/26/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Letöltés ideje: 2017. november 26.)

44 Directia Judeteana Covasna a Arhivele Nationale, Sepsiszentgyörgy. Fond 8. Inventar 818. 881/1785. Ezeket az iratokat 2014 őszén kutattam Sepsiszentgyörgyön, mintavételekre volt lehetőségem. Az erdélyi úrbéri összeírások és adóösszeírások cigányokra vonatkozó adatainak feltárása és feldolgozása nagyobb szinten még nem történt meg.

- században betelepített, szénégetéssel, favágással és fuvarozással foglalkozó bufánoktól (olténiai románok), akik a *Forviz* nevű negyedben laktak.⁴⁵
5. Sátoros taxás fiskális cigányok. Ők is a kamara joghatósága alá tartoztak, őket említik a korabeli források *fiskális cigányok* néven. Leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz körülmények között, egy-egy sátorban több generáció is együtt.
  6. Ideiglenesen megtelepedett cigányok. Sem úrbéres telkük, sem más földjük nincs, a földesurak által építtetett kunyhókban laknak. Földesuraikat "szabálytalanul" szolgálják és ezért különféle javadalmakat kapnak.
  7. Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt állnak az alkalmi és időnyjellegű szolgálatokra (sáncásásnál, házépítéseknel, aratásnál) elszegődők, ám ők "lakukat szüntelen változtatják". Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal (a kunyhókat ott hagyva, gyakran felégetve) továbbállnak.
  8. Sátoros cigányok, "kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak". Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, "de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövedőmondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű csalások által szokták fenntartani."

Fontos megjegyezni az erdélyi cigányokról, hogy az életmód formái és a társadalmi helyzet egy-egy család életében váltakozhatott.⁴⁶ Minden oka megvolt 1842-ben az országgyűlési bizottságnak, hogy megállapítsa: „Az Erdélyi Czigányoknak állása, 's azon viszony mellyel az álladalom különböző alkotó részeivel egybenvannak köttetve, igen különböző és szétágazó.”

A magyarországi források közül Bereg vármegye már említett 1797. évi statútuma tartalmaz kategorizálást. Az állandó lakóhely megléte vagy hiánya, a mozgás és a megélhetési mód alapján három csoportba sorolták a cigányokat:

1. Házakban laknak, tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre.
2. Megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából).
3. Sátrakban lakó kóborlók.

A beregi statútummal egyidőben készült a Borsod vármegyei cigányok összeírása.⁴⁷ Ebből kiszámítható, hogy a családok közül hányan laktak *colonialis ház*-ban és milyen társadalmi kategóriába tartoztak. Az összeírás három járásból maradt fenn, 116 helység 341 családjának adataival. A szendrői járásban 116 családból 96 zselléreként házban laktak, 18 háznélküli zsellér, ami jelentheti, hogy más házában laknak vagy kunyhóban,

45 KAKUCS Lajos: *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között*. Kriterion, Kolozsvár, 2016.

46 ZSUPOS Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996. 9.

47 NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből ...* I. m. 102-127. (36. számú közlés)

két esetben nincs adat. Az egri járásban 94 családból 69 lakott házban (ők valószínűleg zsellérek), 24-nek nem volt háza, ami itt is azt jelentheti, hogy háznélküli zselléreként más házában lakott, vagy kunyhóban, egy esetben nincs adat. A szentpéteri járásban a 131 családból 93-nak volt háza, 35-nek nem volt, két esetben nincs adat. A házzal nem rendelkezők közül konkrétan 18 esetben állapítható meg, hogy kunyhóban laktak, a másik 17 feltehetően házatlan zselléreként más házában lakott. Összességében 290 család lakott valamilyen házban, az összes cigány család 85 %-a. A három járásban kevés volt a kovács és a lókereskedő, a többség megélhetése az idényszerű mezei napszámtól és a gazdánál vállalt alkalmi munkáktól függött, ami a főleg telente gyakorolt hegedüléssel egészült ki. Jó néhány család koldulásra kényszerült, vagy az asszonyok tartották el fonással, madzagcsinálással, házalással. A férfiak egy része a pásztorvilágban kereste a kenyerét. A szendrői járás összeírásához mellékelt jelentésből kiderül, hogy az 1794-es rendeletnek megfelelően felvigyázókat állítottak a cigányok mellé, akik felügyeltek „épülettyeik fenntartására” és a „*munkálkodásnak illendően való folytatására*”.

A debreceni cigányokat 1828-ban írták össze, a II. József idején használt formulán.⁴⁸ Ez meglepő, mert 1794-ben új összeírási formulát vezetett be a helytartótanács. A 36 család és a 3 özvegy a Hatvan, Péterfia, Csapó, Czegléd, Varga, Piacz utcák folytatásában lévő külvárosokban lakott, kívül a városfalon. A Hatvan utcai külvárost *hostat*-nak nevezik forrásunkban, a többi *suburbium*-nak. Családonként feltüntették, hogy a házak sorában (*in serie reliquarum domorum*) laknak-e vagy azon kívül kunyhóban (*extra seriem in gazulis*). A Czegléd utcai külvárosban lakott hat család kunyhóban, a többiek házakban, amiken feltehetően a ház fogalmába sorolható kalyibákat és putrikat kell értenünk. A családfők fele élt kovácsmesterségből és zenélésből, a többiek napszámból és alkalmi munkákból (*labore manuali*) tartották el magukat.

A kétlakiság jellemezte azoknak a családoknak az életét, amelyeket korábbi tanulmányomban mendikációs közösségnek neveztem és főként dél-dunántúli példákon mutattam be.⁴⁹ Azok a közösségek, amelyek a migrációval hosszabb vagy rövidebb időre a társadalmon kívülre kerültek, a korabeli szóhasználattal valamely földesúr szolgálatára jobbágyokul adták magukat, másképpen lakóul fogadta őket a földesúr. Ez vagy írásos szerződés vagy szóbeli megállapodás alapján történt. A cigányok taxának, máshol árendának nevezett pénzjáradékot fizettek a földesúrnak, aki jobbágy-gyakrabban *curialis* (nemesi) telekre épült házat adott nekik kerttel, külső telki állomány nélkül. Arra is volt példa, hogy a telken sátorban laktak, illetve néhány napos robottal is tartoztak az árendán kívül. A földesúr nem várt el tőlük rendszeres paraszti munkát, sőt azt is megengedte, hogy a cigányok faluzzanak, ha „*munkájok folytatása végett az helységekbe ki találnának is menni, ismét tartoznak visszatérni*”.⁵⁰ A kolompár cigányok különösen éltek ezzel a lehetőséggel, mert nekik az 1805. évi helytartótanácsi rendelet megengedte a vándormunkát.⁵¹ A telet a földesúrtól kapott telken vészték át, tavasztól őszig pedig faluztak és mesterségükből, lókereskedésből igyekeztek megélni. Ismerünk olyan családokat, akik télen is vándoroltak. A mendikáció térbeliségében

48 Uo. 141-149. (53. számú közlés)

49 NAGY Pál: «Kicsiségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16 – 19. században. *Educatio*, 1999/2. 320-338.

50 NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 131-132. (43. számú közlés).

51 NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 342.

GALÉRIA

meghatározó a falu, a vásár és a csárda, az ottani megrendelések képezték leginkább a kolompárok megélhetési forrását. Az 1830-as és 1840-es években egy-egy mendikációs közösség már több vármegyét is bejárt, akár 25-30 települést is érintve. Némely településen két-három hétig is maradtak, a helyi keresletet kihasználva, vagy onnan járva be falucsoportokat, így nem kellett túl gyakran felszedniük és újra felverniük a sátraikat.

Sajátos csoportot alkottak a reformkorban a Dunántúlon, főleg Zala és Somogy megyében az önmagukat „muzsikus lókereskedő”-ként meghatározó cigányok. Somogyban Kéthelyen és Kaposváron éltek nagyobb számban, Zalában Mihályfán és környékén. Domináns foglalkozásuk a zenélés volt, mellette tervszerű lókereskedést is folytattak, vásárról vásárra járva, a mendikáció fogalmába ez is beletartozott a korabeli értelmezés szerint. *„Rendes lakással is bírnak, bár az többnyire a’ helység végén jut nékiek”* – írta róluk Csorba József somogyi főorvos.⁵² Ők folyamatosan házban laktak, ha a vásározás több napig tartott, akkor vendégfogadóknak szálltak meg. Az 1840-es években gyermekeiket már csizmadiának, szabónak és kőművesnek adták. A gyermekek iskoláztatása és az ezzel járó életmódváltás kellően még nem kutatott folyamatot indított el, ami néhány generáció után azt eredményezte, hogy ezek a cigányok megszűntek önálló csoport lenni, némely családok (Görcsi, Horváth, Farkas, Árvai) pedig megszűntek cigánynak lenni. Bizonyára ennek tudható be, hogy a Dunántúlon ma az egykori „muzsikus lókereskedők” utódait magyarok, romungrók és vend cigányok között találjuk.⁵³

Sajátos mendikációs közösségekben vándoroltak az oláh cigányok Somogyban horvát cigányoknak ismert csoportjai is. Csorba József róluk ezt írta: *„télben nyárban vászon ponyvával bevonott kocsijokon hordják ide ’s tova minden vagyonaikat, és sok puczér*

52 CSORBA JÓZSEF: *Somogy vármegye ismertetése*. Emich Gusztáv, Pest, 1857.

53 Kardos Ferenc szíves közlése.

GALÉRIA

gyermeküket; vándorol többnyire több illy tele kocsi, 's ha megtelepednek is valamely helység alatt, vagy erdőszélen, ott soká nem maradnak, honnan a' faluba kovács-munkát, rézedény igazítást keresni, 's erőszakosan koldulni bemennek, gyermekeik pedig 6-8 éves korukak is meztelen az utast, legyen az kocsin vagy gyalog – adományért, krajczárért több száz lépésnyire is kísérik.”⁵⁴

A földesurak szívesen látták falvaikban a teknővájó cigányokat is, mert hasznos volt a munkájuk és évi árendájukkal hozzájárultak a bevételekhez. Szükség volt az általuk készített faeszközökre, rendszeren adóztak. Napszámos munkájukat és faluzó, vásároló rendszerben gyakorolt teknős mesterségüket és megélhetési stratégiájukat egyaránt elfogadták. A teknővájó cigányok egy része a falvak szélén lakott házacskákban (*domuncula*), többségük pedig a földesúrral kötött megállapodás alapján erdei telepeken kunyhókban vagy putrikban, nyomorúságos körülmények között.

Lokális metszetként kövessük a cigány, ezen belül a beás népesség változását Őcsényben.⁵⁵ Ebben a faluban az 1770-es években 2-3 cigány család élt, kovácsolásból, mezei munkából tartották el magukat, az asszonyok kefét kötöttek és pántlikát csináltak, leginkább azt mondhatjuk, hogy éltek ahogy tudtak. A „*teknőcsináló*” cigányok az 1837-es országos összeírásban jelennek meg először, de jóval hamarabb költöztek ide. Ezt meg is mondják az összeírásban: Az 50 éves Ignác Péter 1801-ben, a 32 éves Bogdány János 1830-ban, a 28 éves Balogh János 1821-ben, a 70 éves vak Bogdány György 1813-ban telepedett le a faluban. Szervezett, csoportos beköltözésről, letelepedésről nem beszélhetünk, a teknősök külön-külön kerültek ide. Ezek a cigányok három

54 LANDAUER Attila: *A Kárpát-medencei cigányság...* I. m. (37. számú szövegközlés)

55 NAGY Pál: *Beás cigányok a Kárpát-medencében (historikus metszetek)*. Miskolc, 2017. (kézirat)

évtized múltán ismeretlen okból eltűnnek a faluból. Az 1873-as összeírásban⁵⁶ Ócsénynél azt jegyezték be, hogy „*mintegy négy év óta sem állandóan letelepedett, sem vándorló cigányok nincsenek*”. Ennek alapján az elköltözés 1869-ben történt. Valamikor 1873 és 1893 között, pontosan nem ismert körülmények között létrejött egy új teknővájó közösség, amelyről K. László Julianna és Gémes Balázs kutatásaiból⁵⁷ tudjuk, hogy tartósan helyben maradt a *Pascumnak* nevezett Külső-legelőn, jó kapcsolatokat alakított ki a paraszttal és utódai ma is itt élnek. Az 1893-as összeírás szerint Ócsény azoknak a helységeknek a sorába tartozott, ahol a cigányok száma legalább 10 % ha a cigányok száma legalább 50 fő, vagy ha nem is 10 %, de legalább 100 fő. Tolna vármegyében Paks, Bába és Ócsény volt ilyen. Ócsény akkori 3734 lakosából 104 volt cigány (2,7 %). Az 1893-as adatokból nem tudjuk, hogy mekkora volt pontosan a teknővájókhoz tartozó cigányok lélekszáma Tolna vármegyében. Azt tudjuk, hogy ekkor Ócsényben az összes cigány teknős volt, úgy számítom, kb. 20 család, ami azt jelenti, hogy a Tolna megyei beás cigányok kb. egyötöde itt élt. A Pascumban egészen a 20. század közepéig kunyhókból (a beások saját nyelvükön *kulyibă*-nak, magyarul *gunyhó*-nak mondják) álló telepen éltek, akkor kezdődött el fokozatos beköltözésük a faluba, a paraszttól vásárolt házakba.

Összefoglalás

Tanulmányomban a szakirodalomban hosszú 19. századként ismert korszak első felének magyarországi és erdélyi cigány történelmét tárgyaltam a lakhatás aspektusából. Vizsgálódásom levéltári és elbeszélő források elemzésére épült. Képi források elemzésére nem vállalkoztam, mert az teljesen más feltáró munkát és más elemzési módszereket igényel. A lakhatást meghatározó gazdasági, társadalmi és politikai feltételeket vettem számba, országos léptékű és helyi tendenciákat. Ezek a feltételek tágabb összefüggésben a migrációval, a letelepedettséggel, a munkavégzéssel, a társadalmi pozíciókkal és a rétegződéssel kapcsolhatók össze. A cigányság életének többféle törésvonala a lakhatásban is kimutatható, ugyanakkor a cigányok különféle szempontok szerint megrajzolható kategóriái között átfedések is vannak. A lakhatásnak az életmódhoz hasonlóan többféle variációja volt jellemző a 19. század első felében Magyarországon és Erdélyben. Éltek cigányok letelepülten a telkes jobbágycsohoz és a zsellérekéhez hasonló házakban és a házatlan zsellérekhez hasonlóan más házában. Előfordult, hogy jobbágy- vagy nemesi telken sátorban laktak, ugyanúgy, mint azok, akik folyamatosan vagy időszakosan vándoroltak. A mendikációs közösségek évszakokhoz alkalmazkodó élete sajátos kétlakissággal járt együtt. Találunk cigányokat a ház fogalmába alig sorolható építményekben, kalnyibákban, putrikban, továbbá kunyhókban, a településeken belül és kívül, zárt világot alkotó erdei telepeken, valamint sátras vándorlókat ideiglenesen választott táborhelyeken.

A 18. század közepe óta a letelepültség, a házban lakás, a lakhatási körülmények a különféle tervezetekben, rendeletekben és kortárs leírásokban erkölcsi kérdésként is felvetődtek. Újból és újból visszatérő törekvés volt, hogy a cigány családokban a külön-

56 Kiadva: NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből...* I. m. 172-180.

57 KALÁNYOSNÉ László Julianna: *Adatok az ócsényi beás cigányok történetéhez, szokásaihoz, hagyományaihoz, kultúrájához*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 12. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2008., GÉMES Balázs: *Az ócsényi beások történeti-, néprajzi adatok tükrében*. In: Eperjessy Ernő – Drinn Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezeade a Kárpát-medencében*. Békéscsaba–Debrecen, 1998.

nemű gyermekek ne aludjanak együtt, lakhelyeikben elkülönített tereket alakítsanak ki a nemeket elkülönítve. Arra, hogy a cigányok többsége önerőből nem tud a kor normáinak megfelelő, s e normák szerint a keresztény életvitellel és a civilizációval összhangban lévő lakásokat kialakítani, vagy nem voltak tekintettel, vagy ha igen, akkor nem vonták le a gyakorlati konzekvenciákat. A kor liberális eszméinek hatására a reformkor derekára vált belátássá és mondták ki konkrétan az 1842/43. évi erdélyi tervezetben, hogy a cigányokkal szemben korábban megfogalmazott lakhatási elvárások teljesíthetetlenek.⁵⁸

Forrásaink nem adnak részletes leírásokat a cigányok lakhelyeiről. Erre vonatkozó ismereteinket a cigányokéhoz hasonló társadalmi helyzetű csoportok lakhatásának történeti néprajzi vizsgálatával bővíthetnénk. A lakhatást meghatározó társadalmi tényezők, illetve a különböző társadalmi helyzetű cigányok aránya nem látható pontosan. A helyi változatok összességében azt mutatják, különösen a cigányösszeírások vizsgálata, hogy a cigány népesség többsége azok közé tartozott, akik a városi és falusi társadalom legalsó rétegében, vagy az alatti állapotban a legnyomorúságosabb körülmények között éltek, a legrosszabb lakóalkalmatosságokban laktak, sokuknak pedig nem volt egyebe az elrongyolódott sátruknál.

Felhasznált szakirodalom

- CSORBA József: *Somogy vármegye ismertetése*. Emich Gusztáv, Pest, 1857.
- DÉRY Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben a cigányügy mai állásáról tekintettel múltjára és jövőjére*. Légrády estvérek Könyvnyomdája, Budapest, 1908.
- DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- GERŐ András: *Magyar polgárosodás*. East-European Non-Fiction. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1993.
- GÉMES Balázs: Az őcsényi beások a történeti-, néprajzi adatok tükrében. In: Eperjessy Ernő – Drinn Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. Békéscsaba–Debrecen, 1998.
- GIDDENS, Anthony: *Társadalmi mobilitás*. Osiris Kiadó, Budapest 1997.
- HERMANN Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Etnographia*, 1893/4-6. 94-107.
- HERMANN Antal: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III. 1893.
- KAKUCS Lajos: *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között*. Kriterion, Kolozsvár, 2016.
- KALÁNYOSNÉ László Julianna: *Adatok az őcsényi beás cigányok történetéhez, szokásaihoz, hagyományaihoz, kultúrájához*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 12. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2008.
- KISS András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990/7. 888-896.
- KOLOSVÁRY Sándor–ÓVÁRI Kelemen (szerk.): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. századból*. Monumenta Hungariae juridico-historica. II/1. Budapest, 1890.

⁵⁸ NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 328-329.

- KOVÁCS József: A cigányok Szegeden I. *Ethnographia*, 1985/3. 187-198.
- KOVÁCS József: A cigányok Szegeden II. *Ethnographia*, 1985/4. 280-288.
- KOVÁCS József: A cigányok Szegeden III. *Ethnographia*, 1985/5-6. 388-393.
- LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- LANDAUER Attila: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan, Budapest, 2016.
- MADARASSY László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53-57.
- Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet, „vándormunkás, idénymunkás” szócikk. Internetes változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-1169.html> (Letöltés ideje: 2017. december 20.)
- MÁLYUSZ Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Budapest, 1923.
- MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1926.
- MEZEY Barna – TAUBER István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. *Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus XXIII. Redigit: Comissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 1980. 211-233.
- MISKOLCZY Ambrus – VARGA E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérszországban*. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2013.
- NAGY Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.
- NAGY Pál: *Beás cigányok a Kárpát-medencében (historikus metszetek)*. Miskolc, 2017. (kézirat)
- NAGY Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar – Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő, 2009. 5-12.
- NAGY Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011.
- NAGY Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 53-134.
- NAGY Pál: «Kicsinségemben elszakattam». Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16 – 19. században. *Educatio*, 1999/2. 320-338.
- NAGY Pál: Kolozsvar cigany nepessege II. Jozsef koraban. <https://erdelyikronika.net/2017/11/26/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Letöltés ideje: 2017. november 26.)
- NAGY Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008.
- Opus Excelsae Depuationis Regulationis in Publico-Politicis quoad objecta Articulo 67. anni 1791. renicolariter sibi delata elaboratum*. Tomus II. Posonii, 1826. XIX. sz. melléklete:

- Projectum regulationis Zingarorum. A tervezet megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára N 117. Vegyes Könyvek 220. k.
- PRÓNAI Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest-Kaposvár, 1995.
- SZELÉNYI Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: Szvircsek Ferenc (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1987. 157-207.
- SOÓS István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. ELTE Középkori és Kora-Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1994. 237-245.
- TARDOS Róbert: Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 1995/4. 73-80.
- THIRRING Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XII. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1903.
- TÓTH Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006.
- TÓTH Péter: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. A magyarországi cigányság társadalomtörténete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret tanításához*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 128-294.
- ZSUPOS Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.